

I. I. ЛОМАКА. ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ: ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИЧНІ УМОВИ, СОЦІОКУЛЬТУРНІ ФАКТОРИ

Розглядаються основні виміри феномена релігійної свідомості в умовах трансформації і глобалізації сучасного суспільства. З'ясовані сутність, джерела та історичні умови трансформації релігійної свідомості. Обґрунтована характеристика нової структури релігійної свідомості.

Ключові слова: релігія, модернізація, релігійна свідомість, трансформація, соціокультурні фактори.

Рассматриваются основные измерения феномена религиозного сознания в условиях трансформации и глобализации современного общества. Выяснены сущность, источники и исторические условия трансформации религиозного сознания. Обоснована характеристика новой структуры религиозного сознания.

Ключевые слова: религия, модернизация, религиозное сознание, трансформация, социокультурные факторы.

The article analyzes the basic measurement of the phenomenon of religious consciousness in terms of transformation and globalization of modern society. Elucidated the nature, sources and historical conditions of the transformation of religious consciousness. Grounded description of the new structure of religious consciousness.

Key words: religion, modernization, religious consciousness, transformation, social and cultural factors.

Сучасний світ являє собою складну систему з багатьма взаємозалежними елементами. А що ця система перебуває у стані нестійкої рівноваги, то глобалістська політика найрозвиненіших країн планети аж ніяк не пом'якшує напруженості у відносинах між державами та всередині країн між різними верствами населення. Окрім того, глобалізація призвела до виникнення проблем якісно нового типу, так званих глобальних проблем сучасності, що відзначаються небаченою складністю, загрозливістю та гострою. Тому нині особливої актуальності набуває проблема підтримання в суспільстві необхідного рівня соціальних інтеграції й стабільності, які б, не гальмуючи назрілих змін, забезпечували взаємоузгодження процесів соціального співжиття, усуваючи загрозу руйнівних для всього соціального цілого вибухів.

Одним із важливих засобів вирішення означеної проблеми була і залишається релігія. Звичайно, за сучасних умов статус релігії різниться від того, який вона посідала аж до Нового часу. Варіюється кількість віруючих, змінилися форми віри, Церква відокремлена від держави. Водночас сьогодні ми є свідками надолуження релігією втраченої значущості, впливовості й насамперед відтворення свого морального авторитету, відбувається помітна активізація діяльності релігійних організацій. Все це актуалізує вивчення, з метою ефективного реалізації, потенціалу такого соціального інституту, як релігія, для підтримання стабільного функціонування соціуму, досягнення соціального консенсусу в розумінні та вирішенні дедалі ширшого кола проблем, що постають перед людством сьогодні.

Чи не найважливішим засобом впливу релігії на перебіг процесів життєдіяльності суспільства, зокрема на його модернізацію, постає релігійна свідомість.

Вона є однією з історично перших за часом виникнення форм суспільної свідомості, і тому очевидна підпорядкованість її конкретним суспільно-історичним умовам. Релігійна свідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, що має утопічний характер, тобто в ньому уявлюване, бажане або належне положення речей стає домінуючою формою переживання, спостереження й дії!

Для дослідження сутності релігійної свідомості суттєве значення мають праці Г. Гегеля. У філософії Г. Гегеля релігія усвідомлюється як особлива форма свідомості, в якій зміст дається в формі уяви. Уява постає як мислення, що пов'язане із емпіричним, тобто її зміст, божественне дається в цій формі свідомості у чуттєвих образах, а відтак, сакральне усвідомлюється у часових вимірах, божественне постає як таке, що з'являється в історії. Вище за релігійну свідомість є, для Г. Гегеля, спекулятивне мислення, тобто філософія, а передує релігії мистецтво, в якому істина споглядається. Відтак, розвиток релігійної свідомості йде від споглядання до чистого мислення в поняттях й проходить декілька етапів. В гегелівській літературі існують різні позиції щодо того, чи визначний філософ виокремлює міфологію як перший етап розвитку релігійної свідомості чи ні.

Розвиток свідомості представлений у «Феноменології духу» як поступове проходження нею декількох основних етапів, котрим властиві певні її формоутворення. Згідно з текстом «Феноменології...», у сприйнятті, як одній з перших форм розвитку свідомості, присутнє протиріччя між одиничним та всезагальним, вирішення якого відбувається вже на рівні розсудку. Свідомість, виступаючи як розсудок, стає, за Гегелем, «усвідомленням надчуттєвого або «внутрішнього» в предметному наявному бутті». У внутрішньому надчуттєвому світі відкривається як істинний, як щось потойбічне, а тому таке, що зберігається, на відміну від зникаючого буття «тут та зараз». Це «внутрішнє», яке являється розсудку як надчуттєве, є для свідомості ще зовсім пустим, простим всезагальним, в якому свідомість поки що не знаходить саму себе. «Внутрішнє» для свідомості є потойбічним, тобто воно є повною пустотою, «яка зветься також святістю», в межах якої свідомість сповнена власними «мріяннями, примарами», в яких водночас являється собі. Дух, свідомість ще не увійшли за ту «завісу», яка, за виразом Г. Гегеля, приховує «внутрішнє», і поки «ми самі» не зайшли за неї, поки дух не став внутрішнім для самого себе, ця пустота наповнюється плодами фантазії розсудку².

Відтак, релігія, за Г. Гегелем, починається з відкриття свідомістю «внутрішнього» в речах, причому розкривається, що це «внутрішнє» є сама свідомість, – зі спроби свідомості пізнати істинне у надчуттєвому. Проте замість пізнання істини вона наповнює пустоту надчуттєвого лише своїми образами. Водночас дана невдача є моментом загального діалектичного руху, оскільки свідомість невдовзі виявляє всю ілюзорність змісту надчуттєвого разом з тим пізнаючи, що вона саме своїми фантазіями наповнила пустоту внутрішнього. Можна сказати, що Г. Гегель формулює своєрідну міфологію, котра породжується розсудком, адже та обставина, що філософ пов'язує міфологію з діяльністю розуму, але, як зауважує він сам, розуму «не мислячого», дає нам підставу для тлумачення його розуміння діяльності розсудку в «Феноменології...» саме як міфотворчої діяльності. Г. Гегель є одним з тих, хто заклав основи формування поняття міфологічного як окремої сфери свідомості, «трансцендентально необхідної категорії думки» (О.Ф.Лосев). Але водночас він не розрізнив релігію та міфологію як самостійні формоутворення свідомості, хоча й формує основи для розуміння міфу як цілого світу людини.

Міф у Г. Гегеля має функціональний характер, він лише імпліцитно містить думку як внутрішній зміст, адже для німецького філософа сутністю чуттєвого є дух. Саме тому подальший розвиток релігійної свідомості призводить до зняття міфу в уявленні.

Як стверджує Д. Маркович, релігія, як форма суспільної свідомості відбиває залежність людини від природних та суспільних сил, а також спробу перебороти цю залежність у сфері суб'єктивних поглядів. Вона виникає як наслідок неясних уявлень первісних людей про їхню власну природу й про зовнішню природу – тієї, що їх оточувала³.

Таку залежність підтверджує зміст найдавніших релігійних уявлень та вірувань. Це вказує на те, що вони виникли на основі вкрай убогого позитивного знання про світ, у якому жила людина. Позитивному знанню, набутому людиною в процесі її продуктивної практики, протистояла величезна область непізнаного, котре людина на той час не могла пояснити інакше, як лише за допомогою фантастичних образів.

Однак з розвитком суспільства й знань про природу релігійне відбиття природи зазнавало еволюції: змінювалися його форма й зміст. Первісне пояснення незвіданого зводилося до того, що область непізнаного людина уявляла собі населену духами. Такий спосіб відбиття природи, коли предмети уявлялися наділені душою, називається анімізмом. Як найдавніша форма свідомості й релігії анімізм являє собою віру в те, що природа сповнена найрізноманітнішими духами. Головною причиною виникнення релігії, отже, була історична обмеженість людських знань, про природу, яка її оточувала.

Обмеженість знань про суспільство виявилася у вигляді основної причини виникнення особливої форми релігії в рамках анімістичної свідомості – тотемізму. Тотемізм з'являється на вищому щаблі дикості, коли розвиток продуктивних сил привів до поділу праці за статтю й віком, а також до поділу праці між окремими групами мисливців. Сутність тотемізму полягає у вірі у взаємне споріднення членів певного роду чи племені і їхнього тотема. Тотемом звичайно є яка-небудь тварина, що оберігає рід від нещастя, оскільки, відповідно до подань членів роду, у цій тварині живе дух їхніх померлих предків. Тому й існувала заборона (табу) убивати тварин, що були тотемом для роду чи племені. Існували також заборони, що стосувалися жінок, дітей і старих, сутність яких полягала в тому, що останні не брали участі у полюванні як головному занятті племені.

Згодом у певних історичних умовах розглянуті первісні релігійні уявлення розвинулися в різні релігійні напрями. Так, із початком процесу перетворення племінних союзів у держави, коли виникли більші соціальні спільності, у них з'явився теїзм – віра в богів або в Бога. Тепер божества, боги мисляться людиною як особисті істоти, набувають антропоморфного вигляду і наділяються власними іменами. По суті, спершу існує віра в багатьох богів – політеїзм, а лише потому віра в одного бога – монотеїзм. Коли окремі держави гинуть і руйнуються, і на їх місці виникають більші держави, що включають у себе багато підкорених народів, то разом із цим політичним об'єднанням територій відбувається й процес об'єднання богів, або ж злиття релігій.

В основі всіх релігій було уявлення про те, що Бог створив людину й умови для її життя, причому останні Бог змінює по своїй волі залежно від заслуг або провини людини. На питання про те, чи існував Бог раніше людини, давньогрецький філософ Ксенофан відповідав уже в VI ст. до н.е. Стверджуючи, що люди

створювали богів за власною подобою, він підкреслював, що якби воли, коні й леви мали руки й могли, подібно людям, малювати й створювати твори мистецтва, то коні зображували б богів схожими на коней, а воли – схожими на волів. Надалі ці погляди лягли в основу матеріалістичної концепції походження Бога, відповідно до якої людський Бог є не що інше, як обожнене суть людини, а розходження релігій (отже, розходження богів) – це відбиття розходжень людей, трансформоване в релігійній свідомості.

Подальший розвиток релігійної свідомості обумовлюється зростанням ролі соціальних факторів і виявляється у виникненні соціальних релігій на зміну природним⁴. Біля витоків таких змін стояв суспільний поділ праці. Поділ праці, крім іншого, сприяв підвищенню продуктивності праці й розвитку приватної власності. Водночас цей процес супроводжувався поділом праці на розумову й фізичну і появою, відповідно, відособлених груп людей, що займаються фізичною або розумовою працею. Так формується група людей, вільних від фізичної праці, а разом з тим і від тягара турбот матеріального характеру. Цю групу спершу становлять професійні священики, служителі релігійного культу, які займаються духовною працею. У процесі подальшого розвитку релігія відривається від потойбічного світу й переноситься до світу таємничого й невидимого. Цей процес означає ліквідацію природних релігій, подібних до анімізму. Божества переносяться з матеріального в нематеріальний, містичний світ.

Із виникненням соціальних релігій починається процес взаємодії релігійної свідомості й держави. Він проходить еволюцію від домінуючої ролі релігійної свідомості в суспільній свідомості в середні століття, коли церква регулювала всі сфери життя суспільства, до співробітництва церкви й держави в регулюванні громадського життя. Таке співробітництво супроводжувалося заорганізованістю й бюрократизацією релігії.

Як вираження протесту проти бюрократичної сутності організованої релігії виникла у другій половині ХХ ст. так звана нова релігійна свідомість, що охопила сотні нових релігійних віровчень⁵.

На початку ХХІ ст. релігійна свідомість набула своїх особливих рис. Так, на сучасному етапі формування релігійної свідомості можна розглядати на трьох взаємозалежних і взаємозумовлених рівнях: 1 – загальні фактори, тобто ті, що однаковою мірою стосуються трансформації релігійної свідомості внаслідок соціокультурних змін на мегарівні як світу загалом, так і України зокрема; 2 – специфічно українські, зумовлені соціально-культурними змінами на макрорівні в українському соціумі; 3 – умови буття окремої особи на її мікрорівні. Всі три підрівні в контексті аналізу сучасної для України релігійної свідомості взаємозалежні⁶.

Необхідно, передусім, виокремити й розглянути загальні умови творення сучасної релігійної свідомості на кожному з цих рівнів зокрема. Насамперед вважаємо за необхідне вичленити ті загальні фактори, які зумовлюють трансформації релігійної свідомості в наш час.

1. *Нова соціокультурна реальність.* Йдеться про розвиток інформаційних і комунікаційних технологій, світовий обмін інформацією різних рівнів, діалог і взаємопроникнення різних культур, наукових світів, інтеграційних та універсалістських ідей, що сприяє виникненню й утвердженню на рівні суспільної та індивідуальної свідомостей інтеграційних інтересів і цінностей. Нові інформаційні технології постають самостійним чинником формування абсолютно

нових відносин між різними національними, політичними, соціально-економічними регіонами і спільнотами. Ці процеси прийнято розглядати як формування постіндустріального або постмодерного суспільства, тобто становлення нового соціокультурного стану. Внаслідок цих процесів змінюються традиції, вірування, ідеології, життєві стилі й форми, що склалися десятиліттями.

Для нинішнього часу характерне формування нових синкретичних ментальних структур, в яких поєднуються елементи різних форм і типів свідомості. Твориться нова соціальна і духовна реальність, благодатна плюралістичному співіснуванню релігійних систем, прарелігійних (зокрема язичницьких) поглядів, які раніше перебували у більш-менш замкнутому стані, зумовленому «закритістю» різних національно-культурних регіонів.

2. *Процеси світової глобалізації.* Глобалізація – це загально-цивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичну, фінансово-економічну, культурну, релігійну, ідеологічну сфери людського буття. Щодо взаємозалежності глобалізації й релігії, то вона є неоднозначною. Новітня глобалізація супроводжується підвищеною увагою до релігії. Всі попередні передбачення про «смерть Бога», поступове відмирання релігії, неминучу й цілковиту секуляризацію світу не справдилися. Релігія стає дедалі повноправнішим учасником суспільного дискурсу. Це безпосередньо стосується глобалізації, оскільки, на думку дослідників, релігія, з одного боку, виносить складні світоглядні системи понад національні бар'єри, чим сприяє формуванню «загальносвітової» ідентичності, а з іншого – локалізує універсальні релігійні ідеї, інкультурує їх у місцевий контекст, внаслідок чого, національні культури позбуваються своїх локальних обмеженостей.

Бурхливе зародження й поширення новітніх релігійних рухів є однією з характерних ознак глобалізації. Остання є не стільки загрозою релігійному світогляду як такому, скільки викликом, перед яким постали історичні релігії загалом і традиційне християнство зокрема. Звідси – дві головні ролі, які можуть відігравати світові релігії. Перша – мобілізувати своїх вірних на негативістські антиглобалізаційні протести, спираючись на міжетнічні суперництва та фундаменталістські настрої. Друга – сприяти утвердженню справедливості й соціальної гармонії, впливаючи на індивідуальну і групову свідомість та мобілізуючи вірних на захист релігійної свободи, прав людини, довкілля тощо.

3. *Наслідки науково-технічного прогресу.* Розвиток науки й техніки зумовив і прискорив процеси урбанізації, модернізації, раціоналізації суспільства, що вплинуло на руйнацію тісних міжособистісних стосунків, насамперед сімейних, сприяло розвитку наявних ще в недавньому минулому зв'язків поколінь, усамітненню особи.

Внаслідок світової НТР, розвитку світового процесу формування єдиних інфраструктурних систем та мереж, потужного прогресу в створенні єдиного механізму функціонування фінансового капіталу, широкого застосування безлюдних технологій, світ змінюється, руйнуючи звичне й усталене. Можна говорити про те, що темпи соціодинаміки є непосильними для багатьох людей і перевищують їх адаптивні можливості. Відтак розвиток науково-технічного прогресу, який породив у людині втому від раціональності й утилітаризму, привів не лише до підвищеної уваги людства до ідей і цінностей різних традиційних світових релігій, а й вплинув на їхню трансформацію і модернізацію як у межах самих традицій, так і породжуючи їх продовження в неорелігійних феноменах.

4. *Екологічна криза.* Її ігнорування вже сьогодні може виявитися фатальним

для всього людства. У контексті цього великого значення набуває одна з найважливіших християнських ідей – ідея спасіння, збереження людини як біологічного виду в умовах всезростаючих і всебічних процесів відчуження.

Екологічну кризу усе більше витлумачують не як кризу зовнішню щодо людини, що стосується лише природного довкілля, а як кризу антропологічну, внутрішню, як кризу духовну (світоглядну та філософсько-ідеологічну). Тому при опрацюванні стратегій її подолання акцентують увагу не лише на раціональному природокористуванні, а й на формуванні нового ставлення до природи та адекватних моральних «людських якостей». За таких умов особливо актуалізуються загальнолюдські цінності, які відіграватимуть все більшу роль, що сприяє діалогу й консенсусу наявних у сучасному світі релігійних феноменів, а відтак – їх взаємопроникненню і взаємодоповненню.

5. *Криза європоцентристської цивілізації*, що спирається на іудео-християнську традицію. Вчені справедливо вважають кризу європейської цивілізації, принципу європоцентризму логічним продовженням кризи раціоналізму, як характерної ознаки західної культури та ментальності європейця.

Вважається, що ця криза досягла орієнтаційних вимірів, коли втрачаються глобальні орієнтири, розуміння того, що, власне, відбувається і куди треба йти. Однією з відповідей на цю глобальну загрозу, яку визначає український вчений В. Єленський, є спроба повернення до сталих архетипів. Саме «релігія, – на його думку, – уособлює щось всезагально притаманне людству, є компендіумом саме історичного минулого»⁷.

Усвідомлення подібності життєвих пріоритетів у різних релігійних системах найбільшою мірою посилюється в умовах розширення світового інформаційного простору, що поступово виводить релігійну свідомість за межі певної конфесії, робить її універсальною, синкретичною. Для задоволення своїх потреб сучасний віруючий – практичний, раціоналізований, інтелектуалізований – трансформує існуючі релігійні системи або ж творить свої власні.

6. *Секулярні процеси*. Релігія – феномен доволі консервативний. Традиції в ньому відіграють досить вагоме значення. Проте, якщо релігія залишається незмінною, коли життя суспільства і сама людина, їх досвід стають іншими, то відбувається відчуженість релігії від того, чим живе людина, від її реальних інтересів та заборон. Відтак, у релігії повинні відбуватися певні компромісні зміни корективи в доктринах, формах організації, методах діяльності тощо.

Американський соціолог П. Бергер пов'язує причини секуляризації передусім з індустріалізацією суспільства, яка втілила в життя процес урбанізації і привела до зростання рівня соціальної мобільності населення, до створення нових соціальних груп, відокремлення релігійних груп від решти їх, до зміни умов соціалізації індивіда. Сучасна людина звільняється від тягаря традицій, вимогою часу стає така її діяльність, яка ґрунтується на вільному виборі. Для релігії відтак з'являється новий шанс, адже на базі релігійного досвіду людина з багатьох релігійних традицій і культів надає перевагу тому, що стає для неї справою власного вибору й переконання. Занепад релігії, яка ґрунтується на традиції й авторитеті, може компенсуватися звертанням людини до релігійного досвіду як досвіду «внутрішньої волі»⁸.

Як зазначає інший американський вчений Т. Лукман, при занепаді «церковно-орієнтованої релігії» позацерковна релігійність може зберігатися і навіть зростати⁹. Учений дійшов висновку, що під дією соціальних змін, які відбуваються в

суспільстві, змінюються лише структурні елементи релігійної свідомості. У сучасному секуляризованому суспільстві людина створює свою власну, «приватну» релігію, модернізуючи традиційне християнство, синкретично поєднуючи його з іншими релігійними традиціями. На суспільному рівні секулярні процеси знижують рівень інституалізованої релігійної свідомості сприяючи її перетворенню на індивідуальну, персоніфіковану.

Отже, названі фактори формування нового типу структури релігійної свідомості, виражені через умови її творення. Вони є об'єктивними, тобто такими, що однаковою мірою стосуються трансформації релігійної свідомості внаслідок соціокультурних змін на мегарівні.

Отже, висновуємо, що джерела релігійної свідомості містяться в первісних своїх формах у ранньородовому суспільстві, а потім проходять тривалий розвиток як складник синкретичного світорозуміння і світобачення; еволюціонують в особний елемент свідомості і релігійного комплексу з виділенням індивіда з родового колективу й формуванням особистісних якостей людини в соціальному диференційованому суспільстві. Ці джерела формують спосіб відношення віруючого до світу через систему поглядів і почуттів, смисл і значення яких становить віра в надприродне. Будучи суб'єктивними образами невідланих станів людського буття, релігійні погляди і почуття водночас є вивпвненням цих станів у його сакральному вимірі. Завдяки цьому, джерела релігійної свідомості надають релігійним відношенням відображальні, вивпвнювальні і вірувальні риси. А сама ж релігійна свідомість набуває важливих ознак, такі як: образність, символічність, діалогічність, глибока інтимність, складне і суперечливе поєднання ілюзорного і реалістичного, емоційна насиченість, активний вплив на вольові стани особи і колективу віруючих.

Сучасний стан релігійної свідомості можна охарактеризувати двозначно. З одного боку, як релігійну свідомість, характерними рисами якої є відкритість, адогматичність, демократичність, гнучкість, індивідуалістичність тощо, а з другою – такою, що відзначається духовною ентропією, еклектикою, невизначеністю, фрагментарністю, популізмом, конформізмом тощо. Ту чи іншу позицію можна займати відповідно до власних поглядів і переконань. Об'єктивним залишається те, що релігія сьогодні є повноправним учасником соціально-культурного, постмодерного, дискурсу. Вона не зникла, як це пророкували окремі вчені кінця XVIII – поч. XX ст., а продовжує задовольняти вже у XXI ст. потреби і запити людини, яка живе у світі космічних технологій і глобальної екологічної кризи. Ми переконані: релігійність залишатиметься, релігія орієнтує людину про найважливіше: про вічне життя, про смерть, про сенс буття, про те, що перебуває по той бік буденності її (людини) прагматичного тимчасового існування. Відтак релігійність незмінна, але тією мірою, в якій релігійні ідеї та уявлення не вступають у явну суперечність з життям. Якщо ж така суперечність домінуватиме, то до релігійних положень вносимуться необхідні корективи.

1. *Борушков Ю.Ф.* Структура религиозного сознания. – М.: Мысль, 1971. – С. 64.
2. *Гегель Г.* Избранные труды / Пер. с нем. – М.: Мысль, 1989. – С. 54.
3. *Маркович Д.* Общая социология / Пер. с серб.-хорв. – Ростов-н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1993. – С. 245, 249.
4. Там само. – С. 247;
5. *Смелзер Н. Дж.* Социология / Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – С. 486.
6. *Ломака І.* Специфіка і тенденції модернізаційних процесів у релігійній сфері // Держава і право. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 599, 601.
7. *Єленький В.* Релігійна свобода: українська реальність та світовий досвід // Релігійна свобода і права

людини: правничі аспекти: У 2 т. – Т. 2. – Львів: Свічадо, 2000. – С. 72. **8.** *Berger P.* The Sacred Canopy. Elements of Sociological Theory of Religion. – N.Y., 1967. – P. 81. **9.** *Luckmann T.* Invisible Religion. – N.Y., 1967. – P. 285.